

ԴԻՄԻՏՐԻ ՆԻԿՈՂԱՅՈՒՄԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Պարմական գիտությունների թեկնածու

ՆԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ԴԻՆԱՍՏԻԱ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԴԻՆԱՍՏԻԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՈՒՄ

Ուրարտական պետության պարբերացումն ունեցել է չորս գլխավոր փուլեր:

Առաջին փուլը սկսվել է ուրարտական պետության քաղաքական ասպարեզ զալու արշալույսից, երբ այդ պետության գլուխ կանգնած էր նրա առաջին թագավոր Արամեն (859-832 թթ.): Առաջին փուլի բնորոշ գիծն այն էր, որ նրա ընթացքում ուրարտական պետությունը սահմանափակված էր իր բուն տարածքի ու բնակչության շրջանակներում և ամեն կերպ ձգտում էր պաշտպանվել ասսուրական կործանարար արշավանքներից: Այդ փուլը տևում է մինչև ուրարտական պետության կողմից կազմակերպվող նվաճողական արշավանքները: Առաջին փուլում ուրարտական պետության տարածքը սկսվել է Արածանի գետի միջին ավազանի հարավային սահմաններից, ձգվել Վանա լճի արևելյան երկարությամբ և տարածվել մինչև Ուրմիա լճի արևմտյան կողմերը:

Այդ փուլում ուրարտական պետության հիմնական բնակիչներն են եղել Վանա լճից դեպի հարավ տարածված և Քաղիթթ ու Ջերմ գետերի միջև գտնվող Ուրուրատրի ցեղամիության հետնորդները՝ ուրարտները և Արածանի գետի հյուսիսային կողմում տարածված Նաիրի ցեղամիության հետնորդները՝ արմենները կամ հայերը: Ժամանակի ընթացքում, սկսած մ.թ.ա. XIII դարից, ասսուրական պետության ճնշման տակ ուրարտները Քաղիթթ և Ջերմ գետերի միջև գտնվող տարածքից շարժվել են դեպի հյուսիս և հաստատվել Վանա լճի հարավ-արևելյան ափերին, իսկ նաիրցիները, այսինքն՝ արմենները կամ հայերը, շարժվել են Արածանից դեպի հարավ և հաստատվել Վանա լճի և Արածանի միջև ձգվող տարածքում, ինչպես նաև Վանա լճի հյուսիսային և արևելյան կողմերում:

Մ.թ.ա. IX դարի սկզբին ասսուրական ճնշումը ստիպում է այդ ցեղերին համախմբվել ընդդեմ Ասորեստանի: Այս ցեղերի համատեղ ջանքերով, մասնավորապես նրանցից նաիրյան ցեղերի, այսինքն՝ արմենների կամ հայերի գլխավորությամբ ստեղծվում է պետություն, որի թագավոր է հռչակվում արմենական կամ հայկական ծագում ունեցող Արամեն: Նա, փաստորեն, հիմնադրում է հայկական դինաստիա սկսած մ.թ.ա. 859 թվականից: Ասորեստանցիներն իրենց երկրին սահմանակից Ուրուրատրի ցեղամիության անուճով այդ պետությունն իրենց լեզվով գրած արձանագրություններում կոչում են Ուրարտու, իսկ իրենք՝ ուրարտական թագավորները, ասսուրերեն լեզվով գրած արձանագրություններում այդ պետության հիմնադիր նաիրյան ցեղերի անուճով կոչում են Նաիրի (միայն հետագայում Ռուսա I-ը (735-713 թթ.) իր ասսուրերեն լեզվով գրած արձանագրությունում կոչում է Ուրարտու):

Առաջին փուլում ուրարտական պետությունը բաղկացած էր վարչա-տարածքային չորս

միավորներից, որոնցից ամեն մեկը կազմված էր մի քաղաքից և ցրա շրջակա բնակավայրերից: Դրանք էին՝ Արգաշքուն, Արամալին, Զանգիունան, Սուգունիան: Դրանցից առաջին երկուսը՝ Արգաշքուն և Արամալին, տարածված էին երկրի հյուսիսային մասում, ուր ապրում էին մահիթյան էթնիկական աշխարհին պատկանող արմենները կամ հայերը և, բնականաբար, վարչա-տարածքային այդ միավորներն ունեին հայկական բնակիչներ: Դա հաստատվում է հետևյալ փաստերով: Փաստերից առաջինն այն է, որ Արամալի վարչա-տարածքային միավորի հիմքում ընկած է օտարների կողմից հայ ժողովրդին տրվող «արմեն» և ցրա երկրին տրվող «Արմենիա» անունների «արմ» արմատը: Դա թույլ է տալիս ասելու, որ Արամալի վարչա-տարածքային միավորի բնակիչները եղել են արմենները կամ հայերը (Դ. Ն. Սարգսյան, Ուրարտական պետության կազմավորման գլխավոր փուլերը, ՄՄԱԵԺ, հ. 23, Երևան, 2004, էջ 462): Արմեններով կամ հայերով է բնակեցված եղել նաև Արգաշքու վարչա-տարածքային միավորը, քանի որ ցրա անունն էլ ստուգաբանվում է հայերենի լեզվահիմքով (այն կազմված է հայերենի «առնուլ» բայով, «զ» մախիորով, «աչք» (հմմտ. «աչք») արմատով (սեպագրերում «չ» տառ չի եղել, այն արտահայտվել է «շ» տառի տակ) և ամբողջ բառը նշանակում է «Աչքի զարնող» (Արգաշքուն եղել է նաև Արամեն թագավորի արքայական քաղաքը):

Ի տարբերություն դրանց, Ուրարտուի մյուս երկու վարչ-տարածքային միավորները՝ Զանգիունուն և Սուգունիան, գտնվում էին երկրի հարավային մասում, ուր ապրում էին Ուրուաթի ցեղամիության հետնորդները՝ ուրարտները: Բնականաբար վարչա-տարածքային այդ միավորների բնակիչներն ունեցել են ուրարտական ծագում: Ուրարտական ծագում են ունեցել և վարչա-տարածքային այդ միավորների անունները:

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ երկրի առաջին թագավոր Արամենի անվան հիմքում նույնպես ընկած է օտարների կողմից հայ ժողովրդին տրվող «արմեն» և ցրա երկրին տրվող «Արմենիա» անունների «արմ» արմատը, ինչպես որ էր Արամալի վարչա-տարածքային միավորի դեպքում, որը ցույց է տալիս ոչ միայն այն, որ Արամեն թագավորն ունեցել է հայկական ծագում, այլև այն, որ հայկական ծագում են ունեցել Արամենի ստեղծած արքայական դինաստիան, ինչպես նաև ցրա գլխավորած պետությունը (Դ. Ն. Սարգսյան, Ուրարտական պետության հայկական ծագման հայտնաբերումը ըստ սեպագիր արձանագրությունների և բարձրաքանդակների, Նորք, Երևան, 2003, № 3, էջ 174-187):

Արամենի մահից հետո, երբ դեռ շարունակում էր ուրարտական պետության պարբերացման առաջին փուլը, երկրի թագավոր է դառնում Սարդուրի I-ը (832-822 թթ.), որն ուներ ուրարտական ծագում և մ.թ.ա. 832 թվականից հիմնադրում է Արմենիայի կամ Հայաստանի ուրարտական արքայական դինաստիան²: Այս ենթադրությունը հաստատվում է հետևյալ փաստերով, որոնցից առաջինը վերաբերվում է Սարդուրի I-ի, ցրա արքայական դինաստիայի անդամների և ցրա հոր Լուիթպրիի անունների ուրարտական ծագմանը: Այսպես՝ Սարդուրի անունը կազմված է ուրարտական աստվածների պանթեոնի «Սարդի» դիցուհու անունով, Սարդուրի I-ի հոր՝ Լուիթպրի անունը կազմված է ուրարտերենի «լու-թու» (կին) և «վրի» (տեր) արմատներով և ամբողջ բառը նշանակում է «Տերը կանանցի» (խոսքը արքայական կանանցի մասին է. երևի Լուիթպրին եղել է Արամենի արքայական

² YKH №№ 1-3, 319-325.

կամանոցի տնօրենը, իսկ նրա որդին էլ, որ եղել է երկրի գորահրամանատարը, Արամեի կամանոցից հետո, մ.թ.ա. 832 թ., Արածանիի ճակատամարտում աստուրական զորքի նկատմամբ հաղթանակ տեսնելով հզոր դիմակայություն, հռչակվել է երկրի թագավոր), Սարդուրի I-ի մամբ հաղթանակ տեսնելով հզոր դիմակայություն, հռչակվել է երկրի թագավոր), Սարդուրի I-ի որդի Իշպուհինի անունը կազմված է ուրարտերենի «իշպուի» (երջանիկ) արմատով և որդի Իշպուհինի անունը կազմված է ուրարտական սեպագիր արձանագրություններից: Փաստերից երկրորդը վերաբերում է ուրարտական սեպագիր արձանագրություններից: Փաստերից երկրորդը վերաբերում է հայերենից և համապատասխանում է ուրարտերենին:

Թեև հայկական դիմաստիան Արամեի մահից հետո (մ.թ.ա. 832 թ.) անկում է ապրում, բայց արմենները կամ հայերը տարածվում են այդ պետության մեջ: Արամալի վարչա-տարածքային միավորի հիմքի վրա ձևավորվում է ուրարտական պետության կենտրոնական ու արքունի Արմարիլի-Արմարիյալի կամ Արմիրալի մարզը, որի բնակիչները եղել են արմենները կամ հայերը (Դ. Ն. Սարգսյան, Ուրարտական պետության կազմավորման գրականությունը կամ հայերը (Դ. Ն. Սարգսյան, Ուրարտական պետության կազմավորման գրականությունը կամ հայերը, ՄՄԱԵԺ, հ. 23, Երևան, 2004, էջ 462): Այս ենթադրությունը հաստատվում է այն փաստով, որ այդ մարզի անվան հիմքում նույնպես ընկած է օտարների կողմից հայ ժողովրդին տրվող «արմեն» և նրա երկրին տրվող «Արմենիա» անունների «արմ» արմատը, ինչպես դա ասվեց Արամալի վարչա-տարածքային միավորի հետ կապված: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ այդ մարզի քաղաքանունները ստուգաբանվում են հայերենի լեզվահիմքով: Օրինակ՝ Արբու քաղաքանվան հիմքում ընկած է հայերենի «արփի» (արև) արմատը, իսկ Արնի քաղաքանվան հիմքում՝ հայերենի «առնա» (հաստատում, անընկճելի) արմատը և այլն:

Մեր կարծիքով՝ օտարների կողմից հայ ժողովրդին տրվող «արմեն» և նրա երկրին տրվող «Արմենիա» անունները ծագում են ուրարտական պետության կենտրոնական ու արքունի այդ Արմիրալի (Արմարիլի, Արմարիյալի) (հմտ. Արամալի) մարզի անունից: Այսպես՝ այդ մարզին տրվող Արմիրալի (Արմարիլի, Արմարիյալի) անվան «րի»-ն կամ «րա»-ն ցեղ մատնանշող ածանց է, որն Արամալի քաղաքանվան համեմատությամբ ավելացել է այդ ցեղային երկրի անվան մեջ և ընդգծում է, թե այդ երկրի կամ մարզի բնակիչներն «արմեններն» են: Իսկ Արմիրալի տեղանվան վերջում դրված «լի» մասնիկն ուրարտերենի հոգնակի ուղղական հոլովի վերջավորությունն է, որը տեղանուններում կարող է փոխվել «նա» վերջավորությամբ: Օրինակ՝ Բիայնիլի երկրանունը հիշատակվում է նաև Բիայնա ձևով, Լուլուիսիլի երկրանունը՝ Լուլուիսա ձևով: Հետևաբար Արմիրալի երկրանվան ցեղ մատնանշող «րի» կամ «րա» ածանցն անջատելուց և «լի» ածանցը «նա» ածանցով փոխարինելուց հետո ստացվում է «Արմինա» ձևը, որով կոչվել է Արմենիա երկիրը, երբ առաջին անգամ հիշատակվել է Բեհիստունյան արձանագրության մեջ՝ որպես Ուրարտու (Ուրաշտու) անվան համարժեքություն (այստեղ Արմինա անունը վերաբերում է ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհին, ուր կային բազմաթիվ ցեղեր, այլ ոչ թե մի ցեղին, թեև նրա հիմքում շարունակվում է մնալ «արմեններ» ցեղի անունը):

Փաստորեն ուրարտական պետության կենտրոնական ու արքունի Արմիրալի (Արմարիլի, Արմարիյալի) (հմտ. Արամալի) մարզի հետ են կապված ոչ միայն արմենների ծագումը, այլև այդ ցեղի և նրա երկրի անունները: Այս փաստը հերքում է Արմե-Օուրիա տեսությունը, որ հորինել են որոշ տեսաբաններ և դրել հայ ժողովրդի ակադեմիական պատմագրության հիմքում, ըստ որի արմեններ ցեղը և նրա երկրի անունը ծագել են ուրարտական պետության բուն սահմաններից դուրս գտնվող խուրրիական ծագում ունեցող Օուր-

րիա և արամեական ծագում ունեցող Արմե երկրներից, որոնցից Արմեմ անկում է ապրել Ուրարտուի թագավոր Սարգուրի II-ի (764-735 թթ.) նվաճումից հետո ու այլևս չի հիշատակվել քաղաքական ասպարեզում, իսկ Փուրիան էլ անկում է ապրել մ.թ.ա. 673 թ. Ասորեստանի թագավոր Ասարխադդոնի (680-669 թթ.) նվաճումից հետո ու երկուսն էլ չեն հասել հայ ժողովրդի կազմավորման փուլին (մ.թ.ա VI դ.):

Ուրարտական պետության պարբերացման երկրորդ փուլը, ինչպես արդեն ընդգծվեց, սկսվել է այն ժամանակաշրջանից, երբ ուրարտական պետությունը կազմակերպել է նվաճողական արշավանքներ, որոնց շնորհիվ նվաճել է շուրջ 130 երկրներ, նրանցից ձեռք բերել մեծ քանակությամբ կողոպուտ, ռազմագերիներ, հարկ ու տուրք, բարձրացրել իր քաղաքական հեղինակությունը արտաքին աշխարհում ու Ասորեստանից իր ձեռքը վերցրել Առաջավոր Ասիայի առաջնությունը (հեզեմոնիան): Երկրորդ փուլը համընկել է Ուրարտուի թագավորներ Իշպուիմի (822-810 թթ.), Մենուայի (810-786 թթ.), Արգիշթի I-ի (786-764 թթ.) և Սարգուրի II-ի (764-735 թթ.) կառավարման ժամանակաշրջանի հետ³: Դա Ուրարտական պետության վերելքի փուլն էր:

Երրորդ փուլը սկսվել է մ.թ.ա. 735 թվականից, երբ ուրարտական պետությունը Սարգուրի II-ի կառավարման վերջում պարտություն է կրել Ասորեստանի թագավոր Թիգլաթպալասար III-ից (745-727 թթ.)⁴: Այդ պարտությունից հետո ուրարտական պետության քաղաքական հեղինակությունն ընկնում է արտաքին աշխարհում և Առաջավոր Ասիայի առաջնությունը (հեզեմոնիան) Ուրարտուից անցնում է կրկին Ասորեստանին: Ուրարտական պետությունը բռնում է վայրէջքի ուղի: Այդ գործընթացն ավելի է խորանում մ.թ.ա. 714 թվականից սկսած, երբ ուրարտական պետությունն իր թագավոր Ռուսա I-ի (735-713 թթ.) կառավարման վերջում պարտություն է կրում Ասորեստանի թագավոր Սարգոն II-ից (722-705 թթ.)⁵: Դրանից հետո ուրարտական պետության վայրէջքը դառնում է անկասելի:

Եթե որոշակի է ուրարտական պետության պարբերացման երրորդ փուլի սկիզբը, որն սկսվել է մ.թ.ա. 735 թվականից, երբ Ուրարտուն պարտություն է կրել Ասորեստանից, ապա անորոշ է, թե մինչև երբ է տևել այդ փուլը, քանի որ ուրարտական պետության վերջին թագավորներ Սարգուրի IV-ի, Էրիսմեայի, Ռուսա III-ի և Ռուսա IV-ի կառավարման թվականներն անորոշ են: Հայտնի է միայն Սարգուրի IV-ի կառավարման սկիզբը, որը համընկնում է մ.թ.ա. 635 թվականի հետ, երբ ավարտվել է Սարգուրի III-ի (645-635 թթ.) կառավարումը: Բայց թե մինչև երբ է տևել Սարգուրի IV-ի կառավարումը, անորոշ է:

Ուրարտուի թագավորների ժամանակագրությունները որոշվում են աստուրական թագավորների տեղեկությունների, նրանց ժամանակագրությունների օգնությամբ: Սակայն Սարգուրի IV-ի թագավորության ավարտի, ինչպես նաև Սարգուրի IV-ին հաջորդող ուրարտական Էրիսմեա, Ռուսա III և Ռուսա IV թագավորների մասին աստուրական աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ աստուրական պետությունն իր ուշադրությունը շեղել էր Ուրարտուից և զբաղված էր կիմերասկյութական ցեղերով և Առաջավոր Ասիայում հանում առաջնության (հեզեմոնիայի) պայքարի ելած Մեդիա ու Նոր-Բաբելոնյան պետություններով: Փաստորեն Սարգուրի IV-ի,

³ УХН, №№ 4-263 (допол. 14-442).

⁴ АВВИУ, №№ 41-45.

⁵ АВВИУ, №№ 46-55.

Էրիմենայի, Ռուսա III-ի և Ռուսա IV-ի կառավարման թվականները համընկել են ասսուրական պետության անկման փուլի և անմիջապես նրան մայրորդող ու հաջորդող ժամանակաշրջանների հետ:

Հայկական լեոնաշխարհի այս ժամանակաշրջանի թագավորների ժամանակագրության մասին տեղեկություններ են պահպանել ավանդությունները, որոնք տեղ են գտել Հեռոտոտուի «Պատմություն իմը գրքից» աշխատությունում, Քսենոփոնի «Կյուրուպեդիայում» և Խորենացու «Հայոց պատմությունում»: Այդ կապակցությամբ զգալի դեր ունեն պարսկական թագավորների սեպագիր արձանագրությունները և մեդիական ու պարսկական թագավորների ժամանակագրությունները: Այդ հարցում ինչ-որ չափով օգտակար են մաս բաբելոնական սեպագիր ժամանակագրությունների, ինչպես մաս Աստվածաշնչի տեղեկությունները:

Հստ Բաբելական սեպագիր ժամանակագրությունների, Աստվածաշնչի, ինչպես մաս պարսկական թագավորների սեպագիր արձանագրությունների և Հեռոտոտուի, Խորենացուն ու Քսենոփոնին հասած ավանդությունների տվյալների, ասսուրական պետության անկման փուլում (մ.թ.ա. 612-609 թթ.) և նրան անմիջապես մայրորդող ու հաջորդող ժամանակաշրջանում Հայկական լեոնաշխարհում գոյություն է ունեցել միայն մի պետություն, որին ենթարկվել են այդ լեոնաշխարհի մյուս բոլոր երկրներն ու ցեղամիությունները:

Բաբելական սեպագիր ժամանակագրությունները, որոնք գրվել են սեմական ծագում ունեցող բաբելերեն լեզվով, այդ պետությունը համարում են Ուրաշտուն (^{KUR}Urašū)⁶, որը համապատասխանում է սեմական ծագում ունեցող ասսուրերեն լեզվով գրված սեպագիր արձանագրությունների Ուրարտու (^{KUR}Uratu) պետությանը (Գ. Ն. Սարգսյան, Բիբլիական «Սրարատ երկիրը» ըստ սեպագիր արձանագրությունների և ժողովրդական ավանդությունների, ՊԲՀ, 2003, N 4, էջ 254-260): Հստ բաբելոնական ժամանակագրությունների, այդ պետությունը մնում է Բաբելոնի թագավոր Նաբուասպալասուրի կամ Նաբուասլասարի և Մեդիայի թագավոր Ումաքիշթարի (Հեռոտոտուի մոտ՝ Կիաքսար (625-585 թթ.), Խորենացու մոտ՝ Վարբակես) մվաճումների սահմաններից դուրս, այսինքն՝ այն շարունակում է կանգուն մնալ ասսուրական պետության կործանվելուց հետո:

Խորենացուն⁷ հասած ավանդությունները, որոնք գրվել են հնդեվրոպական ծագում ունեցող հայերեն լեզվով, այդ պետությունն անվանում են Արմենիա անունով: Այդ ավանդությունները մաս տեղեկացնում են, որ Վարբակեսը (Ումաքիշթար-Կիաքսար) Արմենիայի այդ ժամանակվա թագավոր Պարուրին, որն օգնել էր իրեն ասսուրական պետության տապալման գործում (մ.թ.ա. 612-609 թթ.), թագ է ուղարկում, այսինքն՝ ճանաչում է նրա թագավորությունը:

Աստվածաշունչը⁸, որը գրվել է սեմական ծագում ունեցող եբրայերեն լեզվով, տեղեկություն է պահպանել այն մասին, որ 'RRT կամ Ararat կոչվող թագավորությունը, որը համապատասխանում էր ասսուրական սեպագիր արձանագրությունների Ուրարտու (Uratu) և բաբելոնական սեպագիր արձանագրությունների Ուրաշտու (Urašū) պետությանը, այդ

⁶ C. J. Gadd, The fall of Nineveh, London, 1923, p. 36, lin. 72; АВИИУ, N 82.

⁷ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, I (ԺԲ, ԺԳ, ԺԷ, ԻԱ, ԻԲ):

⁸ Աստվածաշունչ, Գիրք Տիև և Նոր Կտակարանաց, Վիեննա, 1957; Библия (Книга ветхого и нового завета), Вена, 1957, LI, 27; АВИИУ, N 83.

Ժամանակ գոյություն ունեւել և իր զորքով օգնել է Պարսկաստանի թագավոր Կյուրոս Մեծին (550-529 թթ.) մ.թ.ա. 539 թվականին Բաբելոնի վրա արշավելիս (Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 282-283): Խորենացուն⁹ հասած ավանդությունները, որոնք, ինչպես ասվեց, գրվել են հնդեվրոպական ծագում ունեցող հայերեն լեզվով, 'RRJ-Ararat-Urarfu-Urašnu թագավորությունը համարում են Արմենիայի (Armenia) թագավորություն (Դ. Ն. Սարգսյան, Բիբլիական «Արարատ երկիրը» ըստ սեպագիր արձանագրությունների և ժողովրդական ավանդությունների, ՊԲՀ, 2003, N 4, էջ 254-260):

Պարսկաստանի թագավոր Դարեհ I-ը (522-485) իր Բեհիստունյան եռալեզու սեպագիր արձանագրությամբ¹⁰ բաբելոնյան տարբերակում հիշատակում է իր դեմ ապստամբած Ուրաշտու (աստուրերեն՝ Ուրարտու) երկրի և նրա բնակիչների՝ ուրաշտների (աստուրերեն՝ ուրարտներ) մասին, որոնց հնազանդեցնելու համար իրար հաջորդող հինգ արշավանքներ է կազմակերպում նրանց վրա իր զորավարներ Դադարշիշի և Վահունիսայի զլխավորությամբ, հինգ արյունահեղ ճակատամարտեր է տալիս այդ երկրի Զուգա ավանում, Տիգրա, Ուհիամա բերդերում, աստուրական իզալա մարզում և վերջում Ուրաշտուի կամ Ուրարտուի Աուդիարա գավառում: Այդ բոլորից հետո նոր Ուրաշտու կամ Ուրարտու երկիրը ենթարկում իրեն: Դարեհ I-ի այդ նույն արձանագրության պարսկերեն տարբերակում Ուրաշտու կամ Ուրարտու երկրի և ուրաշտացիներ կամ ուրարտացիներ բնակիչների փոխարեն հիշատակվում են Արմիա (հունարեն՝ Արմենիա) երկիրը և արմիներ (հունարեն՝ արմեններ) բնակիչները, որոնք ապստամբել են Դարեհ I-ի դեմ և տվել հինգ արյունահեղ ճակատամարտեր: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ սեմական ծագում ունեցող բաբելոնյան լեզվով երկիրը կոչվել է Ուրաշտու կամ Ուրարտու, նրա բնակիչները՝ ուրաշտացիներ կամ ուրարտացիներ, իսկ հնդիրանական ծագում ունեցող պարսկերեն լեզվով երկիրը կոչվել է Արմիա կամ Արմենիա, նրա բնակիչները՝ արմիներ կամ արմեններ անուններով:

Հույն պատմիչ Հերոդոտոսն¹¹ իր «Պատմություն իմը գրքից» երկում, որը գրվել է հնդեվրոպական ծագում ունեցող հունարեն լեզվով, տեղեկություն է պահպանել այն մասին, որ Պարսկաստանի թագավոր Դարեհ I-ը (522-485 թթ.) իր թագավորության սկզբին, այսինքն՝ մ.թ.ա. 522 թ., Պարսկաստանի գերիշխանության տակ գտնվող բոլոր երկրների թագավորությունները վերացրել է, այդ երկրները դարձրել պարսկական սատրապություններ, որոնց վրա իրենց թագավորների փոխարեն որպես կառավարիչներ է նշանակել պարսկական սատրապներին: Ընդ որում, Դարեհ I-ը Արմենիայի վրա որպես սատրապ է նշանակել իր փեսա Արտոքսեսին:

Հնդեվրոպական ծագում ունեցող հունարեն լեզվով գրված Հերոդոտոսի պատմությանն սույն հատվածի Արմենիա երկրանունը պետք է ընկալել նաև որպես սեմական լեզուներով ավանդված Ուրաշտու կամ Ուրարտու երկրանուն այնպես, ինչպես Դարեհ I-ի Բեհիստունյան եռալեզու սեպագիր արձանագրության հնդիրանական ծագում ունեցող պարսկերեն լեզվով տարբերակի Արմիա կամ Արմենիա երկրանունն է ընկալվել որպես սեմական ծագում ունեցող բաբելոնյան լեզվով ավանդված տարբերակի Ուրաշտու կամ Ուրար-

⁹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, I (ԻԲ):

¹⁰ F. H. Weissbach, Die Keilinschriften der Achameniden, S. 8-75.

¹¹ Հերոդոտոս, Պատմություն իմը գրքից, III, § 89, VII, § 7:

տու երկրանում: Այդպես պետք է ընկալել մաս Քսենոփոնի հնդեվրոպական ծագում ունեցող հունարեն լեզվով և խորենացու հնդեվրոպական ծագում ունեցող հայերեն լեզվով գրված աշխատությունների Արմենիա երկրանում: Այդ եմ հաստատում խորենացուն հասած ավանդությունների հաղորդած տեղեկությունները՝ կապված Ուրարտուի առաջին թագավոր Արամեի կամ Արամի հետ, որին այդ ավանդությունները համարում են Արմենիայի թագավոր՝ արմատական կապ տեսնելով Արամեի կամ Արամի անվան և Արմենիա երկրանվան միջև:

Ներդրողի պատմության վերոհիշյալ հատվածից հասկանալի է, որ Դարեհ I-ի թագավորության սկզբին, այսինքն՝ մ.թ.ա. 522 թ. Ուրարտու-Արմենիա երկիրն ապստամբել է Պարսկաստանի դեմ այն պատճառով, որ Դարեհ I-ը Ուրարտու-Արմենիային զրկել է սեփական թագավորությունից, այդ երկիրը վերածել պարսկական սատրապության, որի վրա սեփական թագավորի փոխարեն որպես կառավարիչ է նշանակել պարսկական սատրապ Արտոքսեսին: Անշուշտ սա է այն արմատական պատճառը, որ Ուրարտու-Արմենիան, ինչպես ընդգծվեց վերևում, կենաց ու մահու պայքարի է դուրս եկել Պարսկաստանի դեմ, հինգ արյունահեղ ճակատամարտեր է տվել, որոնք տեղի են ունեցել երկու փուլով: Առաջին փուլում տեղի են ունեցել երեք ճակատամարտեր, երբ պարսկական զորքի գլուխ կանգնած էր ուրարտու-արմենական ծագում ունեցող զորահրամանատար Դադարշիշը, իսկ երկրորդ փուլում տեղի են ունենում երկու ճակատամարտեր, երբ պարսկական զորքի գլուխ կանգնած էր պարսկական ծագում ունեցող Վահուվիսան: Առաջին փուլի երեք ճակատամարտերն էլ տեղի են ունենում Ուրարտու-Արմենիա երկրի ներսում, իսկ երկրորդ փուլի երկու ճակատամարտերից առաջինը տեղի է ունենում ասսուրական Իզալա ամրոցում, երկրորդը մոտ միայն Ուրարտու-Արմենիա երկրի ներսում: Առաջին փուլում Ուրարտու-Արմենիայի զորքը հաղթանակի է հասնում: Այս ենթադրությունը հաստատվում է երկու փաստով: Առաջինն այն է, որ Դարեհ I-ը ստիպված մոտ զորք է ուղարկում Ուրարտու-Արմենիա երկրի վրա մոտ զորահրամանատար Վահուվիսայի գլխավորությամբ: Երկրորդ փաստն այն է, որ Վահուվիսան իր առաջին ճակատամարտը տալիս է ոչ թե Ուրարտու-Արմենիա երկրի ներսում, այլ մրա սահմաններից դուրս՝ ասսուրական Իզալա մարզում: Դա նշանակում է, որ առաջին փուլում իրոք Ուրարտու-Արմենիայի զորքը հաղթել է պարսկական զորքին, դուրս քշել երկրի սահմաններից, ամրացել ասսուրական Իզալա մարզում և այնտեղ էլ մախապատրաստվել դիմակայելու պարսկական մոտ արշավանքին, իսկ վերջինիս զորահրամանատար Վահուվիսան էլ հենց այնտեղ է տալիս իր առաջին ճակատամարտը: Առաջին ճակատամարտում Վահուվիսան հավանաբար ձեռք է բերում առավելություն, ապա մտնում է Ուրարտու-Արմենիա երկրի սահմաններից ներս, տալիս իր երկրորդ ճակատամարտն այդ երկրի Աուտիյարա գավառում և ամեն ինչ ավարտում իր օգտին: Ուրարտու-Արմենիան վերածվում է պարսկական սատրապության՝ զրկվելով իր սեփական արքայական զահից, իր պետությունից:

Սխալվել են հետազոտողներ Լեֆման-Հաուպտը¹² և Գ. Ա. Մելիքիշվիլին¹³, որոնցից առաջինի կարծիքով ուրարտական պետությունն անկում է ապրել մ.թ.ա. 585 թվականին, իսկ երկրորդի կարծիքով՝ մ.թ.ա. 590 թվականին: Հաշվի առնելով, որ հին արևելքի առա-

¹² C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, II (2), S. 81.

¹³ Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, стр. 320.

ջին հզոր պետությունը, այն է՝ Ասորեստանը, պայքարել է իր պետության անկման դեմ շուրջ չորս տարի՝ մ.թ.ա. 612-609 թվականներին, ուստի Ուրարտուն էլ, որպես հին արևելքի երկրորդ հզոր պետություն, պիտի հայտնի պայքար մղեր իր պետության անկման դեմ: Սակայն պատմությունը մ.թ.ա. 590 և մ.թ.ա. 585 թվականներին չի արձանագրում մեծ պայքարի մասին որևէ փաստ: Պատմությունը մեծ պայքարի մասին է արձանագրում մ.թ.ա. 522 թվականին, երբ մեծ պայքար է մղում Ուրարտու-Արմենիան Պարսկաստանի դեմ հաճում իր պետության:

Ուստի կարելի է եզրակացնել, որ ուրարտական պետությունն իր գոյությունը պահպանել է մինչև մ.թ.ա. 522 թվականը: Դրանով պարզվում է մեկ այն, որ Ուրարտուի վերջին թագավոր Ռուսա IV-ը կառավարել է մինչև մ.թ.ա. 522 թվականը:

Եթե մինչև հիմա հայտնի էր Ուրարտուի վերջին թագավորներից Սարդուրի IV-ի կառավարման սկիզբը, որը համապատասխանում էր մ.թ.ա. 635 թվականին, այժմ պարզ դարձավ այդ թագավորներից Ռուսա IV-ի կառավարման վերջը, որը, ինչպես ընդգծվեց վերևում, համապատասխանում է մ.թ.ա. 522 թվականին: Փաստորեն Ուրարտու-Արմենիայի թագավորներ Սարդուրի IV-ի, Էրիմենայի, Ռուսա III-ի և Ռուսա IV-ի կառավարումը տևել է մ.թ.ա. 635 թվականից մինչև մ.թ.ա. 522 թվականը: Հիշյալ ժամանակաշրջանում խորենացում և Քսենոփոնին հասած ավանդությունները հիշատակում են նույն երկրի, նույն պետության թագավորներին, բայց ուրիշ անուններով:

Ըստ խորենացուն¹⁴ հասած ավանդությունների, Մեդիայի թագավոր Վարբակեսի (բաբելոնական սեպագիր ժամանակագրություններում՝ Ումաքիշթար, Հերոդոտոսի պատմությունում՝ Կիաքսար) (625-585 թթ.) օրոք, երբ կործանվում է ասսորական պետությունը մ.թ.ա. 612-609 թվականներին, «մեր երկրի», այսինքն՝ Ուրարտու-Արմենիայի թագավորն էր Պարույր Սկայորդին:

Ըստ Հերոդոտոսին¹⁵ հասած ավանդությունների, Մեդիայի ու Լյուդիայի (Լիդիայի) միջև մղվող քառամյա պատերազմից հետո մ.թ.ա. 585 թ. կնքված պայմանագրով Հալիս գետից դեպի արևմուտք ձգվող երկրներն անցնում են Լյուդիայի գերիշխանության տակ, իսկ նույն գետից արևելք ձգվող երկրները՝ Մեդիայի գերիշխանության տակ, որի մեջ է մտել, բնականաբար, մեծ Ուրարտու-Արմենիա պետությունը: Ուրարտու-Արմենիան, անցնելով Մեդիայի գերիշխանության տակ, դառնում է նրան հարկատու երկիր: Այդ ժամանակից սկսվում է Ուրարտու-Արմենիա պետության անկման փուլը, որը տևում է մինչև Դարեհ I-ի թագավորության սկիզբը, այսինքն՝ մինչև մ.թ.ա. 522 թվականը, երբ Ուրարտու-Արմենիան զրկվում է իր պետությունից և վերածվում պարսկական աստրապության:

Խորենացուն¹⁶ հասած ավանդություններից կարելի է ենթադրել, որ Մեդիայի գահին Վարբակես-Ումաքիշթարին (Հերոդոտոսի մոտ՝ Կիաքսար) հաջորդող Ածդահակ-Աստիազեսի (585-550 թթ.) թագավորության ժամանակ Ուրարտու-Արմենիայում թագավորում էր Տիգրանը, որի քույր Տիգրանուհին ամուսնացել էր Ածդահակ-Աստիազեսի հետ: Տիգրանը քրոջից իմանում է, որ Ածդահակ-Աստիազեսը դավեր է լարում, որ իրեն սպանի,

¹⁴ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, I (ԻԱ, ԻԲ):

¹⁵ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, I, § 72:

¹⁶ Խորենացի, Հայոց պատմություն, I (ԻԳ-ԼԱ):

բայց ինքը նախահարձակ է լինում և սպանում նրան: Քսենոփոնի¹⁷ հասած ավանդություններից հասկացվում է, որ Տիգրանը եղել է Արմենի (խորենացում հասած ավանդությունում՝ Երվանդի) հայրը, որը ունեցել է շատ գանձեր:

Ըստ Քսենոփոնի¹⁸ հասած ավանդությունների, Արմեն-Երվանդը Ուրարտու-Արմենիա երկրում թագավորել է Պարսկաստանի թագավոր Կյուրոս Մեծի (550-529 թթ.) ժամանակ: Ըստ Քսենոփոնի¹⁹ հասած ավանդությունների, Երվանդի որդի Տիգրանը եղել է Կյուրոս Մեծի որսընկերը: Քսենոփոնի²⁰ հասած ավանդությունները վկայում են, որ Կյուրոս Մեծի ժամանակ Տիգրանը եղել է Ուրարտու-Արմենիայի գորահրամանատարը:

Ըստ խորենացուն²¹ հասած ավանդությունների, Տիգրանը թագավորել է Ուրարտու-Արմենիայի վրա Դարեհ I-ից (522-485 թթ.) առաջ և Կյուրոս Մեծից հետո, այսինքն՝ 529-522 թվականներին: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Պարսկաստանում թագավորում էր Կամբյուսեսը (529-522): Խորենացուն հասած ավանդությունները հաղորդում են, որ Երվանդ-Արմենի որդի Տիգրանից հետո Ուրարտու-Արմենիայում այլևս թագավորներ չեն եղել, Տիգրանը եղել է այդ պետության վերջին թագավորը²²:

Ակներև է, որ, ըստ ավանդությունների տվյալների, Ուրարտու-Արմենիայի արքա Տիգրանի թագավորությունը հասել է մինչև մ.թ.ա. 522 թվականը, երբ այդ երկիրը Դարեհ I-ի իշխանության սկզբին զրկվում է իր գահից, վերածվում պարսկական սատրապության, որի վրա, ինչպես ընդգծվեց վերևում, ըստ Հերոդոտոսին հասած ավանդությունների, թագավորի փոխարեն կառավարիչ է նշանակվում պարսկական սատրապ Արտոքսեսը: Վերևում էլ իմացանք, որ, ըստ սեպագիր արձանագրությունների տվյալների (խոսքը Դարեհ I-ի սեպագիր արձանագրությունների մասին է), Հայկական լեռնաշխարհում գտնվող Ուրարտու-Արմենիա պետության վերջին թագավորի (այստեղ պետք է նկատի ունենալ Ռուսա IV-ին) իշխանությունը նույնպես հասել է մինչև մ.թ.ա. 522 թվականը: Փաստորեն Ուրարտու-Արմենիա պետության անկման ժամանակի հետ կապված սեպագիր արձանագրությունների և ժողովրդական ավանդությունների փաստերն ամբողջովին համընկնում են:

Գրեթե համընկնում են նաև սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված մեզ հետաքրքրող թագավորներից առաջինի՝ Սարդուրի IV-ի և ավանդություններում հիշատակված մեզ հետաքրքրող թագավորներից առաջինի՝ Պարույրի քաղաքական ասպարեզ գալու ժամանակաշրջանը: Իհարկե, որոշ տարբերություն կա: Դրա պատճառն այն է, որ Պարույրի թագավորության սկիզբն ավանդական է և պայմանական, իսկ Սարդուրի IV-ին ավանդված է սեպագիր արձանագրություններով և ավելի հավաստի է:

Փաստորեն սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված Սարդուրի IV-ը, Էրիմեման, Ռուսա III-ը, Ռուսա IV-ը և ավանդություններում հիշատակված Պարույրը, «Երվանդ-Արմենի հայր Տիգրանը», «Երվանդ-Արմենը», «Երվանդ-Արմենի որդի Տիգրանը» թագավորել են միևնույն տարածքում, միևնույն ժամանակաշրջանում և միևնույն պետությո-

¹⁷ Քսենոփոն, Կյուրոպղիա, III, §§ 1-2:

¹⁸ Նույնը:

¹⁹ Նույնը:

²⁰ Նույնը:

²¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, I (ԻԲ):

²² Նույնը:

յունում: Միևնույն տարածքում, միևնույն ժամանակաշրջանում և միևնույն պետությունում թագավորելու համաժամանքը թույլ է տալիս սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված Սարդուրի IV, Էրիմենա, Ռուսա III, Ռուսա IV թագավորներին համապատասխանաբար համադրել ավանդություններում հիշատակված Պարույր, «Երվանդ-Արմենի հայր Տիգրան», «Երվանդ-Արմեն», «Երվանդ-Արմենի որդի Տիգրան» թագավորներին (Դ. Ն. Սարգսյան, Բիբլիական «Արարատի թագավորությունը» ըստ սեպագիր արձանագրությունների, Նոր-Ռար, 2003, N 4, էջ 258-259): Այստեղ տարբերությունը նրանց անունների մեջ է: Իսկ այդ տարբերությունը բխում է նրանից, որ դրանցից առաջինները հիշատակվել են սեպագիր արձանագրություններում, իսկ երկրորդը՝ ավանդություններում:

Իհարկե, զարմանք չպետք է հարուցի տարբեր անուններ կրող թագավորների այդպիսի համադրությունը, քանի որ փաստեր կան, որ Ուրարտու-Արմենիայի ուրիշ թագավորներ էլ կրել են կրկնակի անուններ: Այսպես, օրինակ՝ Ռուսա I թագավորը կրել է նաև Ուեդիպրի (*Uedipri*)²³ անունը, իսկ Ռուսա II-ը՝ Յայա (*Ja-ia-a*)²⁴ անունը:

Ինչպես վերևում ասվեց, Խորենացուն և Քսենոփոնին հասած ավանդությունները վկայում են, որ Պարույրը թագավորել է Վարբակես-Ումաքիշթար-Կիաքսարի ժամանակ, այսինքն՝ 625-585 թթ., «Երվանդ-Արմենի հայր Տիգրանը»՝ Ածդահակ-Աստիագեսի ժամանակ, այսինքն՝ 585-550 թթ., «Երվանդ-Արմենը»՝ Կյուրոս Մեծի ժամանակ, այսինքն՝ 550-529 թթ., «Երվանդ-Արմենի որդի Տիգրանը»՝ Կամբյուեսի ժամանակ, այսինքն՝ 529-522 թթ.: Այդ մույն ժամանակագրությունները կարելի է վերագրել նաև սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված Ուրարտու-Արմենիայի թագավորներ Սարդուրի IV-ին, Էրիմենային, Ռուսա III-ին, Ռուսա IV-ին՝ միայն այն տարբերությամբ, որ Սարդուրի IV-ի թագավորությունը, ըստ սեպագիր արձանագրությունների տվյալների, սկսվել է մ.թ.ա. 635 թվականից (անշուշտ այդ մույն ժամանակաշրջանից է թագավորել նաև Պարույրը, քանի որ Սարդուրի IV-ի թագավորության սկիզբը, ինչպես ընդգծվեց վերևում, հիշատակված է սեպագրերում և ռեալ է, իսկ Պարույրինը՝ ավանդական է ու պայմանական): Ուստի կարելի է ասել, որ Սարդուրի IV-ը թագավորել է 635-585 թթ., Էրիմենան՝ 585-550 թթ., Ռուսա III-ը՝ 550-529 թթ., Ռուսա IV-ը՝ 529-522 թթ.²⁵ (Դ. Ն. Սարգսյան, Բիբլիական «Արարատի թագավորությունը» ըստ սեպագիր արձանագրությունների, Նոր-Ռար, 2003, N 4, էջ 259):

Մատնանշված փաստերը ցույց են տալիս, որ ուրարտական պետության պարբերացման 3-րդ փուլը տևել է մինչև մ.թ.ա. 585 թվականը, որին հաջորդել է ուրարտական պետության պարբերացման այն փուլը, երբ Ուրարտուն կորցնում է իր անկախությունը և անցնում Մեդիայի գերիշխանության տակ, դառնում նրան հարկատու երկիր: Ուրարտական պետության պարբերացման երրորդ փուլը համընկնում է Ուրարտուի թագավորներ Ռուսա I-ի (735-713 թթ.), Արգիշթի II-ի (713-685 թթ.), Ռուսա II-ի (685-645 թթ.), Սարդուրի III-ի (645-635 թթ.), Սարդուրի IV-Պարույրի (635-585 թթ.) կառավարման ժամանակաշրջանի հետ: Այս փուլն ուրարտական պետության վայրէջքի փուլն էր:

Թեև այս փուլի ուրարտական որոշ թագավորներ փորձում էին մվանդական արշա-

²³ YKH, N 267, ԵԿ. 5.

²⁴ J. Knudtzon, Assyrische Gebete und den Sonnengott, Leipzig, 1893, I, & 48; АВИИУ, N 68 (a).

²⁵ Դ. Ն. Սարգսյան, Բիբլիական «Արարատի թագավորությունը» ըստ սեպագիր արձանագրությունների (Նոր-Ռար, Երևան, 2003, N 4), էջ 257-260:

վանքներ կազմակերպել և բարձրացնել իրենց պետության քաղաքական հեղինակությունն արտաքին աշխարհում (օրինակ՝ Ռուսա I-ը, Արգիշթի II-ը, Ռուսա II-ը), բայց իզուր, ժամանակն իր վճիռը կապացրել էր, և Ուրարտուի վայրէջքը անդառնալի էր:

Ուրարտական պետության պարբերացման 4-րդ փուլը սկսվում է, ինչպես ընդգծվեց վերևում, Մեդիայի ու Լյուդիայի (Լիդիայի) միջև մ.թ.ա. 585 թվականին կնքված պայմանագրի ժամանակաշրջանից, երբ Ուրարտու-Արմենիան անցնում է Մեդիայի գերիշխանության տակ՝ կորցնում իր քաղաքական անկախությունը, դառնում Մեդիային հարկատու երկիր, թուլանում, բռնում անկման ճանապարհ: Թեև Լյուդու Մեծի ժամանակ Երվանդ-Արմենը և Դարեհ I-ի ժամանակ ժողովուրդը պայքարի են ելնում անկախության համար, բայց նրանց չի հաջողվում վերանվաճել անկախությունը:

Չորրորդ փուլը համընկնում է Ուրարտու-Արմենիայի թագավորներ Էրիմենա-Երվանդ-Արմենի հայր Տիգրանի» (585-550 թթ.), Ռուսա III-«Երվանդ-Արմենի» (550-529 թթ.) և Ռուսա IV-«Երվանդ-Արմենի որդի Տիգրանի» (529-522 թթ.) կառավարման ժամանակաշրջանի հետ: Դա ուրարտական պետության անկման փուլն էր:

Ուրարտու-Արմենիա պետության պարբերացման չորրորդ փուլի թագավորների կամ այդ պետության վերջին երեք թագավորների՝ Էրիմենայի (585-550 թթ.), նրա որդի Ռուսա III-ի (550-529 թթ.) և վերջինիս որդի Ռուսա IV-ի (529-522 թթ.) թագավորության սկզբից, այսինքն՝ մ.թ.ա. 585 թվականից, երբ ավարտվում է Մեդիայի ու Լիդիայի միջև մղվող քառամյա պատերազմն ու կնքվում հաշտության պայմանագիրը, որով Հալիս գետից դեպի արևմուտք գտնվող երկրներն անցնում են Լիդիայի գերիշխանության տակ, իսկ այդ գետից դեպի արևելք գտնվող երկրները, որոնց թվում նաև Ուրարտու-Արմենիան, անցնում են Մեդիայի գերիշխանության տակ, դառնում նրա հարկատուները, փոխվում է Ուրարտու-Արմենիայի արքայական դինաստիան:

Այս ենթադրությունն ամենից առաջ հաստատվում է այն կարևոր փաստով, որ Ուրարտու-Արմենիայի արքաների ցուցակում Էրիմենան հիշատակվում է Սարդուրի IV-ից հետո, այսինքն՝ Էրիմենայի հայրը պետք է լինե՛ր Սարդուրի IV-ը, բայց Էրիմենայի սեպագիր արձանագրությունում, ուր աղարտված է նրա հայրանվան վերջին մասը և պահպանված է միայն նրա առաջին մասը, այդ հայրանունը սկսվում է ոչ թե «Սար» վանկով, այլ «Ար» կամ «Ռու» վանկով.

«(Երեսի կողմ) - 1) LUGAL-še a-li ti-i-e 2) ^DHal-di-ERUM-di ^LU KUG^{MEŠ} 3) A-lu-a-ni-ni ^LU MU^{MEŠ} 4) za-ni-da-bi TI DINGIR 5) ^{SAL}si-la-a 6) Mu-i-da-a-i ^LU MU 7) MIN-e ma-nu-ú-bi 8) E.GAL-ni hi-ni-e 9) LUGAL-še bi-du-ú-ni 10) A-lu-a-ni-gi ^LU MU 11) mi-i a-lu-šá-i-ni.... (հակառակ կողմ) - 1) bi-di a-r-i-e-e 2) a-li-ú-ni

(Կնիք)

¹E-ri-me-na-ni ¹A[r...](կամ ¹R[u...])²⁶

«(Երեսի կողմ) - Ահա ինչ է (ասում) թագավորը՝ ասա Խալդիքուրային՝ «փողի մարդուն», Ալուանի «հացթուխի» («խոհարարի») մասին. սիրելի լինի քո կլանքը աստծու իսկությանը: Մի աղջիկ, որը Մուդիա «հացթուխին» («խոհարարին») էր, ես թույլ տվեցի նրան կին դառնալ: Պալատից այժմ թագավորը նրան ետ վերադարձրեց Ալուանի «հացթուխին»

²⁶ И. М. Дьяконов, УПД, N3; Г. А. Меликишвили, УКН, N457.

(«խոհարարի»): Ամենամեծը լիորեն (Հակառակ կողմ)՝ վերադարձրու, տուր:

(Կմիք)

Էրիմենա Ա[ր ...] (կամ Ռ [ու ...]):

Սեպագիր տեքստում տեղ գտած այս շատ կարևոր փաստը հաստատում է, որ Էրիմենայի հայրը ոչ թե Սարգսի IV-ն է, այլ մի ուրիշ անձնավորություն, որը արքա չի եղել, և մրա անունը չի հիշատակվել Ուրարտու-Արմենիա պետության արքաների ցուցակում: Փաստորեն Էրիմենայով սկսվել է Ուրարտու-Արմենիա պետության բոլորովին մոր արքայական դինաստիա:

Ի դեպ, մյուս երևույթ անցյալում էլ տեղի է ունեցել Ուրարտու-Արմենիա պետության արքայական դինաստիայի հետ կապված: Նախորդ շարադրանքից մեզ հայտնի է, որ դա տեղի է ունեցել Ուրարտու-Արմենիայի առաջին թագավոր Արամեից (859-832 թթ.) հետո քաղաքական ասպարեզ եկած Սարգսի I-ի (832-822 թթ.) հետ կապված, որն իր սեպագիր տեքստերում հիշատակում է, թե իր հայրը ոչ թե Արամեն է, այլ Լյուրիպրի, որը թագավոր չի եղել: Հետևաբար Սարգսի առաջինով սկսվում է արքայական մոր դինաստիա:

Փաստերը հաստատում են, որ Ուրարտու-Արմենիա պետության պարբերացման չորրորդ փուլում առաջացած վերոհիշյալ մոր արքայական դինաստիան ունեցել է հայկական ծագում: Այդ փաստերից մեկը կապված է Ուրարտու-Արմենիա պետության վերջին երեք թագավորների կամ այդ պետության պարբերացման չորրորդ փուլի թագավորների հետ, որոնք հիշատակված են ոչ միայն սեպագիր արձանագրություններում, այլև ավանդություններում, այդ թվում՝ Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» աշխատության մեջ տեղ գտած ավանդությունում²⁷: Այդ ավանդական թագավորներն են՝ Արմենը (550-529 թթ.), մրա որդի Տիգրանը (529-522 թթ.) և Արմենի հայրը (585-550 թթ.), որի անունը չի հիշատակվել Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայում»: Այստեղ ուշագրավ է այն, որ Արմեն անվան հիմքում ընկած է օտարների կողմից հայ ժողովրդին տրվող «արմեն» և մրա երկրին տրվող «Արմենիա» անունների «արմ» արմատը, որով ընդգծվում է, թե այդ անունը կրող Արմեն թագավորն ունեցել է հայկական ծագում: Բնականաբար հայկական ծագում են ունեցել մաև մրա հայրը և մրա որդին: Հավանաբար Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայի» մեջ տեղ գտած ավանդությունում հիշատակված Ուրարտու-Արմենիա պետության վերջին երեք թագավորների մյուս սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված այդ պետության վերջին երեք թագավորները կամ այդ պետության պարբերացման չորրորդ փուլի թագավորները մուլ-պես ունեցել են հայկական ծագում: Թերևս դա է պատճառը, որ որոշ հնչյունափոխությանը հանդերձ սեպագիր տեքստերում հիշատակված Էրիմենա անվան հիմքում ակնհայտաբար ընկած է օտարների կողմից հայ ժողովրդին տրվող «արմեն» և մրա երկրին տրվող «Արմենիա» անունների «արմ» արմատը, ինչպես դա մկատվեց Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» աշխատության մեջ տեղ գտած ավանդությունում հիշատակված Արմեն անվան մեջ: Սրանով ընդգծվում է, թե ավանդական Արմենի մյուս սեպագիր արձանագրությունների Էրիմենան էլ ունեցել է հայկական ծագում:

Փաստերից հաջորդը մատնանշում է, որ «արմ» արմատով կազմված անուն Էրիմենա-

²⁷ Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, III, 1, 33:

²⁹ Ղ. Ն. Մարգարյան, Խորենացու «Ճայտց պատմության» մեջ հիշատակված ավանդության հայկական պատկերացման կազմավորումը կամ Արմենիա պետությունը ըստ սկզբնական արձանագրությունների, Խոր-դար, 2005, N 1, էջ 3-15: